

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XXVI. Dizi – Sayı 8

ULUSLARARASI HAÇLI SEFERLERİ SEMPOZYUMU

23 - 25 Haziran 1997, İSTANBUL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA

1 9 9 9

HAÇLI SEFERLERİ SIRASINDA BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DURUMU

ERDOĞAN MERÇİL

Haçlılar Anadolu'ya geldiklerinde Türk-İslâm dünyasında dört Selçuklu Devleti hüküm sürmekte idi: 1 - Büyük Selçuklular, 2 - Türkiye Selçukluları, 3 - Suriye Selçukluları (Halep ve Dımaşk Meliklikleri), 4 - Kirman Selçukluları. Bunlardan Türkiye Selçuklu Devleti I. Haçlı Seferi'nde gerekli mücadeleyi yapmış, fakat Haçlıları durdurmada başarılı olamamıştı. Suriye Selçukluları ise yerleştikleri bölge itibarıyla Haçlılar ile en çok muhatap olan devletlerden biriydi. Kirman Selçukluları'nın, hüküm sürdükleri İran'ın güney-batı sahası nedeniyle, Haçlılar ile hiçbir temasları olmamıştır. Bizim burada üzerinde durmak isteğimiz konu Büyük Selçuklu Devleti'dir.

Sultan Melikşah'ın zehirlenerek öldürülmesi (19 Kasım 1092), Büyük Selçuklu Devleti için tam bir talihsizlik olmuştur. Onun ölümünden sonra tahta geçmek için başlayan mücadele, Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünü hazırlamıştır. Bu çöküşün en büyük nedenlerinden biri oğlu Mahmud adına devleti yönetmek isteyen Terken Hatun'dur. Nizâm ül-Mülk taraftarlarının (Nizâmiye) tahta geçirmek istedikleri Berkyaruk ise bu sırada onüçünde ve daha çocukluk yaşlarında idi. Terken Hatun mücadeleyi kaybedince Selçuklu ailesinden Azerbaycan hâkimi İsmâil b. Yakutî'yi tahrik ve savaşmak için davet etmişti. Diğer bir taht iddiacısı da Suriye Meliki Tutuş idi. Berkyaruk önce İsmail'i bertaraf etmiş, sonra da Tutuş'a karşı yaptığı mücadeleyi kazanmıştı (26 Şubat 1095). Ancak taht mücadeleleri ve muhtemelen Berkyaruk'un yaşça küçük olması böyle bir ortamda fırsatı kaçırmak istemeyen Selçuklu emirlerinin ön plâna çıkmasına ve bir ölçüde bağımsızca hareket etmelerine sebep olmuştur. Nitekim daha sonra tekrar karşımıza çıkacak olan Kür-boğa, başlangıçta Selçuklu otoritesini sağlamak amacıyla Harran, Nusaybin, Musul ve Rahbe şehirlerini ele geçirmişti.

Haçlılar Anadolu'yu geçip Antakya yönünde ilerlediklerinde bu şehir Selçuklu emirlerinden Yağsıyan'ın idaresinde idi. Yağsıyan önce Melik Tutuş'un hizmetinde bulunuyordu. Onun ölümünden sonra Halep'te hâkimiyeti ele geçiren oğlu Rıdvan'ın hizmetine girmişti. Daha sonra onu Dımaşk Meliki Dukak'ın saflarında Rıdvan'a karşı savaşırken görüyoruz. Ancak Rıd-

van ile veziri Cenahüddevle Hüseyin'in arasında anlaşmazlık başgöstermesi üzerine Cenahüddevle Rıdvan'dan ayrılarak Humus'a gitti ve kendisine ait bu şehirde yerleşti (Şaban 490/ Temmuz-Ağustos 1097). Bu olayı haber alan Yağısıyan derhal Halep'e gelerek Melik Rıdvan'ın hizmetine girmiş, hatta Rıdvan onun kızı Çiçek Hatun ile evlenmişti. Çok geçmeden Melik Rıdvan beraberinde Yağısıyan ve Artuklu Sökmen olduğu halde Humus ve Dımaşk üzerine gitmek amacıyla Şeyzer'e hareket etti. Ancak Haçlıların Antakya yönünde ilerlemeye başladıkları haberi üzerine, Yağısıyan Sökmen'le ne yapacağı konusunda anlaşmazlığa düşerek Antakya'ya dönmüştü.

Haçlılar 20 Ekim 1097'de Antakya önünde göründüler. Yağısıyan savunma tedbirleri almakla beraber, çevredeki emir ve meliklerden yardım istedi. Kaynaklarda onun yardım istedikleri şu şekilde zikrediliyor¹; Halep meliki Rıdvan, Dımaşk meliki Dukak, Humus emiri Cenahüddevle Hüseyin, Mirdasî emiri Vessab b. Mahmûd, Atabeg Tuğtegin, Musul hâkimi Kür-boğa, Kilâboğulları kabile reisleri, Türkmenler ile doğudaki emir ve melikler. Görüldüğü gibi burada Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un ismi geçmemektedir. Belki de gerek İbnü'l-Kalanîsi gerekse İbnü'l-Adim, doğudaki emir ve melikler demek suretiyle, genel bir ifade kullanmışlardır?

Acaba bu sırada Berkyaruk ne yapmakta idi? Sultan Berkyaruk batıdaki isyanlar ile uğraşırken doğu bölgelerinde Horasan'da akrabası Arslan Argun b. Alp Arslan Selçuklu tahtını ele geçirmek için isyan etmişti. Arslan Argun'u itaat altına almaya karar veren Berkyaruk kardeşi Sencer'i Atabeg Kumac ile onun üzerine gönderip, kendisi de onları takip etti. Bu sırada Arslan Argun bir kölesi tarafından öldürüldü (7 Safer 490/3 Şubat 1097)². Bundan sonra Sencer ve Atabeg Kumac Arslan Argun'un öldürüldüğünü haber aldılar ve Sultan Berkyaruk kendilerine iltihak edinceye kadar orada beklediler, sonra birlikte Nişabur'a giderek 5 Cumada I. 490/20 Nisan 1097 tarihinde oraya ulaştılar ve savaş olmadan bu şehri zapt ettiler. Horasan'ın öteki şehirlerini de aynı şekilde ele geçirerek Belh'e gittiler. Berkyaruk buradan Tirmiz'e geçti, adı geçen şehir de kendisine teslim edildi. Sultan Berkyaruk Belh yakınlarında yedi ay kaldı³ (yaklaşık 20 Kasım 1097'e kadar). Yani Haçlılar An-

¹ İbn el-Kalânîsi Ebû Ya'lâ, *Zeyl Tarih Dımaşk*, nşr.H.F.Amedroz, Beyrut 1908, s.134. Kemâleddin İbn el-Adîm, *Zubdet el-Haleb min Tarih Haleb*, nşr. Sâmî el-Dehhân, Dımaşk 1954, II. s.130.

² E.Merçil, "Arslan Argun" mad. *Küçük Türk-İslâm Ansk.* 2. Fasikül, s.175.

³ İbn el-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, nşr. Tornberg, Beyrut 1979, X, s.265/Trk.trc. İslâm Tarihi, El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, çvr. A. Ağırakça, İstanbul 1987, X, s.222.

takya önüne geldiklerinde Sultan Berkyaruk Horasan'da idi. Acaba çağdaş tarihçiler bu durumu gözönüne alarak mı yardım istenen yöneticiler arasında Sultan Berkyaruk'un ismini zikretmediler?

Sultan Berkyaruk Horasan'dan dönmeye başladığı zaman başını ağrıtan iki isyanla daha karşılaştı. Bunlardan birincisi Emîr Yaruktaş ile Kodan (veya Kovdan)'ın isyanı idi. Sultan Berkyaruk bu olayı dönüş yolunda haber aldı, fakat Emîr Üner ile Müeyyid ül-Mülk b.Nizâm ül-Mülk'ün de isyan edip, itaatten çıktıklarını duyduğu için Irak istikametinde yolculuğuna devam etmek zorunda kaldı. Emîrdad Habeşî b. Altuntak'ı bir ordunun başında Kodan ve Yaruktaş ile savaşmak üzere Horasan'a gönderdi⁴.

Öte yandan Berkyaruk Horasan'a gittiğinde Emîr Üner'i Fars bölgesine vali tayin etmişti. Ancak Emîr Üner bu bölgede Kirman Selçuklu hükümdarı İranşah'ın yardımını sağlayan Şebankâreliler karşısında mağlup olarak İsfahan'a döndü⁵. Sultan Berkyaruk'a haber gönderip kendisine katılmak ve Horasan'a gitmek için izin istedi. Sultan ona Cibal bölgesinde kalmasını emrederek Irak valiliğine tayin etti. Bu arada Müeyyid ül-Mülk de Emîr Üner'e katıldı. O ve öteki emîrlere Üner'i Sultan Berkyaruk'tan korkuttular. Ayrıca o sırada Gence'de bulunan Muhammed Tapar ile mektuplaşmasını tavsiye ettiler. Müeyyid ül-Mülk ve öteki emîrlerin sözleri Üner'i etkilemiş ve Berkyaruk'a isyana karar vererek bunu açıkca ilân etmişti. Ancak o daha sonra Harezmi üç Türk tarafından öldürüldü. Sultan Berkyaruk Emîr Üner'in öldürüldüğünü Rey civarında (Huvaru'r-Rey'de) öğrendi⁶. Kronolojik bakımdan İbn ül-Esir bu olayları h.492/m.1098-1099 yılı olayları içinde anlatıyor, ancak kesin bir tarih vermiyor. Sultan'ın Rey civarına gelişi ne zaman olmuştur? Bu belki de 1098 yılı ilkbahar veya yaz aylarına rastlamıştır; çünkü Sultan Berkyaruk'un bu sıralarda Irak'ta veya Bağdat'ta olduğu hususunda bir bilgi yoktur.

Bu bakımdan kanaatimizce Yağsıyan'ın yardım isteği üzerine Haçlılara karşı asker toplama işini Kür-boğa deruhte etmiştir⁷. Kür-boğa'nın bu asker toplama işini Berkyaruk'un emriyle yaptığı hususunda Müslüman kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak araştırmacılar metbu sulta-

⁴ Aynı eser, X, s.266/Trk.Trç.X, s.222-223.

⁵ Aynı eser, X, s.281-282/Trk.trç.X, s.235. Krş. E.Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s.8.

⁶ İbn el-Esir, X, 282 / Trk.trç.X, s.234-235.

⁷ Aynı eser, X, s.276/Trk.trç.X, s.230.; İbn el-'Adîm, II, s.133.

nın emri olmadan Kür-boğa'nın böyle bir harekete girişemeyeceği kanaatinde-dirler⁸. Kür-boğa'nın topladığı orduda Melik Dukak, Atabeg Tugtegin, Cenahüddeve Hüseyin, Sincar hâkimi Arslantaş, Sumeysat hâkimi Süleyman b. İlgazî gibi emirler yer almışlardı. Görüldüğü üzere Runciman'ın⁹, toplananlar içinde Bağdat ve İran sultanları, yani Berkyaruk'un da onun emrine birlikler vermişti ifadesi, burada geçerli değildir. Ancak burada yöre tarihçileri Ebu'l-Ferec ve Süryanî Patrik Mihail'in verdiği bilgiyi de değerlendirmek gerekiyor. Onlara göre¹⁰, Horasan'da hüküm sürmekte olan Sultan (Berkyaruk) Frankların Antakya'ya yürüdüklerini haber alınca Kür-boğa ile beraber yüzbin asker sevk etmişti. Ancak yukarıda belirttiğimiz üzere sultanın bu sırada Horasan'da bulunması böyle bir kuvvetin oluşmasına imkân vermemektedir. Nitekim Ebu'l Ferec *Muhtasar üd-Düvel*¹¹ adlı eserinde sadece Kür-boğa'nın asker topladığını zikretmektedir. Burada Runciman'ın bir görüşünü ortaya koymak yerinde olacaktır. Runciman'a göre¹², "Kür-boğa bu sırada yukarı Elcezire'nin en kudretli hâkimiydi ... üstelik de çoktan beri Haleb'e göz koymuş bulunuyordu. Antakya'yı hâkimiyeti altına alacak olursa Rıdvan her taraftan kuşatılmış ve onun kudretine mahkûm olmuş olacaktı. O da Antakya'nın kurtarılması için bir ordu göndermek üzere hazırlıklara girişti." Bu da bizim görüşümüze uygun düşmektedir ve Kür-boğa, muhtemelen, bu orduyu kendisi toparlamıştır. Ancak 3 Haziran 1098'de Haçlılar Antakya'ya hâkim oldular. Kür-boğa ise önce Urfa önünde vakit kaybetmiş, sonra da Antakya önünde Haçlılar karşısında başarısız kalmıştı.

İbn ül-Esîr¹³'de zikredilen bir olay belki de bu sıralarda gerçekleşmiştir. Abbasî halifesi Mustazhir h. 491/m. 1098 yılında Sultan Berkyaruk'a elçi gönderip Haçlılara karşı yardım talep etti. Haçlıların gücü ve kuvveti artmadan önce bu hususta gerekli hassasiyeti göstermesini ve hazırlıklarını tamamlamasını istedi. Eserini 1456-1458 yıllarında yazmış olan İbn Tağrı-

⁸ Söz gelişi, K.V.Zetterstéen, Berkyaruk mad. İA, s.557.; O.Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s.165.; A.Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s.184, 248.; I.Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 1990², I, s.41.

⁹ *Haçlı Seferleri Tarihi* (Çvr.F.İşiltan), Ankara 1986, I, s.176-177.

¹⁰ Gregory Abū'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi*, Türkçeye Çvr.Ö.R.Doğrul, Ankara 1987², II, s.340.; *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci kısım 1042-1195*, Trk.çvr. H.D.Andreasyan, İstanbul 1944 (T.T.K.Kütüphanesi basılmamış nüsha), s.41.

¹¹ İbn el-'İbrî, *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, Lübnan 1983, s.341.

¹² *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, s.165.

¹³ *El-Kâmil Fi't-Tarih*, X, s.279/Trk.trc.X, s.233.

berdi¹⁴ bu olayı ikmâl edici bir bilgi veriyor. Ona göre Berkyaruk da askerlerine Amid üd-Devle ile birlikte cihada çıkmalarını emretti. Hille Arap emîri Sadaka da aynı maksatla harekete geçti ve öncü birliklerini Enbar'a gönderdi. Fakat Haçlıların çok büyük bir orduya sahip olduğunu duyunca Müslümanların cesareti kırıldı. Yani bu yardım teşebbüsü de akim kalmış oldu.

Haçlılar 15 Temmuz 1099'da Kudüş'ü işgal ettiler. Belki de bu olay sırasında "el-Herrâs" adıyla meşhur olan Şafîi fakihi el-Kiya Ebu'l-Hasan Ali et-Taberi, Sultan Berkyaruk'un elçisi sıfatıyla halifeye geldi (Şaban 492/23 Haziran-21 Temmuz 1099)¹⁵. Bu haberi veren İbn ül-Esir Berkyaruk'un elçisinin görevinin mahiyetini açıklamıyor. Acaba Sultan Berkyaruk bu elçiyi Abbâsî halifesinin elçisine karşılık olarak mı göndermişti? Yoksa elçinin görevi Kudüş ile mi ilgiliydi?

Çok geçmeden İslâm dünyasında başka bir olay gelişti. Kudüş'ün Haçlılar tarafından işgalinden sonra h.492 yılı Ramazan (Temmuz-Ağustos 1099) ayında Suriye'den Kadı Ebû Sa'd el-Herevî başkanlığında bir heyet, halkı Haçlılara karşı cihada davet etmek üzere Bağdat'a geldiler. Daha sonra halife teşkil ettiği bir heyeti yardım istemek için Sultan Berkyaruk'a gönderdi. Bu heyet ancak Hulvan'a kadar gidebildi¹⁶. Çünkü bu sırada Selçuklu Devleti yeni olaylar ile karşı karşıya idi. Müeyyid ül-Mülk, Emîr Üner'in öldürülmesinden sonra Melik Muhammed Tapar'ın yanına giderek onu kardeşine muhalefete ve saltanatı ele geçirmek için çalışmaya teşvik etti. Bu tahrik ve teşvikler sonuç vermiş, Melik Muhammed onun söylediklerini yapmaya başlamıştı. Nitekim ülkesinde kendi adına hutbe okuttu ve Müeyyid ül-Mülk'ü vezir tayin etti. İşte bu sırada Sultan Berkyaruk'un Veziri Mecd ül-Mülk Balasanî emîrler tarafından Zencan'da öldürüldü (18 Şevval 492/7 Eylül 1099)¹⁷. Berkyaruk'tan yardım isteyecek elçi heyeti Vezir Balasanî'nin öldürüldüğünü haber aldığı zaman hiçbir şey elde edemedi Hulvan'dan geri döndüler. Zaten bu sırada Sultan Berkyaruk-Muhammed Tapar arasında taht mücadelesi başlamıştı. Tarafları beş kez karşı karşıya getiren bu taht mücadelesi sırasında Sultan Berkyaruk'un Haçlıları düşünecek ve onlara karşı cihad yapacak zamanı ve kuvveti belki de hiç olmamıştı.

¹⁴ *en Nucûmu'z-Zahire Fî Mulûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire (Tarihsiz), V, s.161.

¹⁵ İbn el-Esîr, X, s.291/Trk.trc.X, s.240.

¹⁶ Aynı eser X, s.284/Trk.trc.X, s.236.

¹⁷ Aynı eser, X, s.284, 289-280/Trk.trc.X, s.238-240.; Abbâs İkbâl, *Vezaret Der 'Ahd-ı Selâtin-i Buzurg-ı Selçukî*, Tahran hş. 1338, s.111.

Sultan Berkyaruk 22 Aralık 1104 tarihinde vefat etmiş ve 13 Şubat 1105'te Muhammed Tapar, Selçuklu Devleti'nin yeğane sultanı olarak tahta oturmuştu. Muhammed Tapar devrinde Büyük Selçuklu Devleti Haçlılar ile mücadele etti. Ancak bu mücadele Muhammed Tapar'ın buyruğuyla hep emîrlere tarafından yapıldı. Selçuklu sultanı bu mücadelede; Cavlı Sakavı, Mevdud, Aksungur el-Borsukî, Porsuk oğlu Porsuk'u Haçlılar ile cihada memur etmişti. Muhammed Tapar, Şahdiz kalesindeki Batınîlere karşı bizzat bir sefer yönettiği halde bu faaliyetini Haçlılara karşı göstermemiş ve onlarla mücadeleyi emîrlere bırakmıştı. Bu bakımdan Sultan Muhammed Tapar'ın Batınîlerle mücadeleyi Haçlılar üzerine yapılacak bir gazaya tercih ettiği anlaşılıyor¹⁸. Belki de Haçlıların yerleşmiş olduğu Suriye artık Büyük Selçuklular'ın ilgi ve hâkimiyet alanı dışında kalıyordu.

Muhammed Tapar'ın ölümünden (18 Nisan 1118) sonra Büyük Selçuklu tahtına kısa bir süre için oğlu Mahmud oturdu. Melik Sencer yeğeni Mahmud'u Save Savaşı'nda (11 Ağustos 1119) mağlup ederek Büyük Selçuklu sultanı oldu. Ancak Sultan Sencer, Mahmud'u Irak Selçuklu sultanı yaparak Büyük Selçuklu Devleti'nin batı bölgesinin yönetimini ona bıraktı. Onun yeni bir devlet kurarak batı bölgesini Irak Selçuklularına bırakması, kendisinin merkezî bir konumdaki Isfahan veya Hemedan'da oturmayarak Merv'i başkent olarak seçmesi, kanaatimce Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının nedenlerinden biri olmuştur. Çünkü Irak Selçuklu sultanları taht mücadeleleriyle uğraşmaktan, Abbâsî halifelerini dahi kontrol altında tutamamışlardı. Nitekim Sultan Sencer batıda ve Irak Selçuklularında zaman zaman meydana gelen kargaşayı düzeltmek için bu bölgeye üç sefer düzenledi. Ancak bu seferler sırasında, meliklik döneminde bir kere geldiği (1101)¹⁹, Bağdat'a gitmeyi hiç düşünmedi. 1127'deki Birinci Batı Seferi'nde Rey şehrinde Irak Sultanı Mahmud ile yaptığı görüşmeden sonra geri döndü. İkinci seferde Sultan Sencer Dinever'e kadar ilerlemiş ve burada kendisine karşı çıkan müttefik ordusunu (Mesud, Halife Müsterşid, Selçukşâh ve Karaca Sakî) mağlup etmişti (26 Mayıs 1132).

Atabeg Zengî'nin 1144'te Urfa'yı fethetmesiyle oluşan II. Haçlı Seferi sırasında Sultan Sencer belki Katvan'da (1141) Karahıtaylar karşısında uğradığı ağır yenilginin izlerini silmeye çalışıyor ve Harezmi bölgesinde başına dert olan Atsız ile uğraşıyordu. Sultan Sencer üçüncü ve son batı seferini

¹⁸ Bk.A.Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s.78.

¹⁹ Bk.Aynı eser, s.27.

1152 yılında yapmıştı. O yine Rey şehrine kadar ilerlemiş ve Irak Sultanı Mesud'un huzuruna gelerek itaat arz etmesiyle geri dönmüştür. Böylece Sultan Sencer küçük yaştan beri büyüüp yaşadığı doğuyu tercih etmiş ve büyük sultan "Sultanü'l-a'zam" olarak Haçlılar ile mücadeleyi belki de aklına bile getirmemiştir.

Netice olarak Büyük Selçuklu sultanları ya Berkyaruk gibi belki de hiç vakit bulamadıklarından veya Muhammed Tapar gibi emîrlerini göndermekle yetinmelerinden ya da Sencer gibi doğuda yaşamayı tercih etmelerinden Suriye'ye gelişlerinden beri Haçlılar ile etkili ve sistemli bir mücadeleyi sürdürememişlerdir.